
OSVRTI
I PRIKAZI

ČEMU NAS MOŽE PODUČITI HANTINGTONOVA ANALIZA OSVAJANJA DEMOKRATIJE U SVETU?

Uprkos tome što Hantington (Huntington) u prvom delu svoje knjige *Treći talas* (Stubovi kulture, Beograd 2004) u kojem izlaže teorijsku definiciju demokratije, konstatujući da je „institucionalna, proceduralna“ definicija demokratije prihvatljivija od „racionalističke, utopijske i idealističke“ definicije, u opširnoj i dokumentovanoj analizi kako je nastajala demokratija autor odlazi znatno dalje od početnog uskog shvatanja. Ali zadržimo se, prvo, na definiciji demokratije, gde Hantington tvrdi da je proceduralni princip izbora „suština demokratije, *sine qua non*“, nasuprot idealističkoj konotaciji koja podrazumeva: „*liberté, egalité, fraternité*“, efikasnu građansku kontrolu politike, odgovornu vladu, obavешteno i racionalno donošenje odluka, jednako učešće u moći i druge građanske vrednosti“ (str. 17). Poštovanje, dakle, tih „drugih građanskih vrednosti“ nije suština demokratije, odnosno, ni princip ostvarivanja opšteg dobra nije cilj demokratskih vlada, jer kako piše ovaj autor, „takve vlade mogu biti nepoželjne, ali one nisu nedemokratske“ (17), što će opravdano korigovati u svojoj analizi procesa demokratizacije na primerima zemalja iz svih delova sveta.

Drugim rečima, izlazi da prema takvoj definiciji nadmetanjem i slobodnim učestvovanjem na fer izborima i glasačkim pravom svih građana obeležava se na realistički način demokratija, za razliku od „idealističke definicije“ koja demokratiju određuje prema „izboru autoriteta vlasti i ciljeva vlasti“ (13); a u potvrdi valjanosti prve definicije Hantington tvrdi da je „proceduralni pristup u skladu sa zdravorazumskom upotrebom tog termina“ (16). Ta procedura se pak svodi na izbor predstavnika vlasti kojima se delegira pravo upravljanja, uz proceduru zamene vlasti koja nije bila izabrana na demokratski način. Podrazumeva se da o demokratiji ne odlučuju drugi činoci osim proceduralnih, na primer, koliko se omogućuje građanima da

deluju kao građani izvan izborne procedure koja dozvoljava zamenu vlasti na novim izborima, ali ne zbog neispunjavanja ciljeva opšteg dobra, već samo zbog kršenja izborne procedure. Dakle, nema potrebe za efikasnom građanskom kontrolom i o odgovornoj vladi i poštenoj politici, a da se i ne govori o građanskoj participaciji, jer kako piše Hantington, „u tom slučaju javljaju se svi oni problemi koji se vezuju uz definisanje demokratije prema izvorima i ciljevima“, što se predloženom „minimalnom definicijom“ izbegava.

Autor ne daje odgovor na pitanje da li je u zasnivanju demokratije najvažnije da se izbegnu neki problemi, kojih svakako mora biti u tom procesu, time što će se, zapravo, izbeći postavljanje i ostvarivanje ciljeva demokratije. Da se ovo poslednje ne može izbeći pokazaće i sam autor u svojoj iscrpnoj i dragocenoj analizi nastajanja demokratskih sistema u različitim delovima sveta i društvima, naročito kada opisuje razloge zbog kojih se dešavaju skliznuća sa polja demokratizacije i vraćanje na ranije sisteme.

Zalažući se za „realističku definiciju“ Hantington se poziva na Roberta Dala (Robert Dahl), za koga tvrdi da je dao prednost realističkoj koncepciji, ali dodaje da Dalova definicija demokratije „podrazumeva postojanje građanskih i političkih sloboda“ (15). Ovaj autor, međutim, ne uviđa zamku u koju pada kada se poziva na Dala, koji opravdano neophodnim procedurama dodaje građanska prava i slobode, tj. ključne građanske vrednosti koje su isključene iz takozvane minimalne definicije.

A kada se izborna procedura proglasi za *sine qua non* i ograniči suštinski smisao demokratije, onda se za procenu o tome koja je država demokratska navodi: da je određena partija dobila većinu na izborima i tim putem došla na vlast; i piše dalje Hantington: „Kada najveća opoziciona partija u bilo kom društvu nikako ne uspeva da dođe na vlast, nužno se postavlja pitanje o stepenu konkurencije koji taj sistem dozvoljava“. Odnosno, „sistem je nedemokratski ako opoziciji nije dozvoljeno učešće na izborima, ili ako se opoziciona glasila cenzurišu ili ukidaju, ako se glasovima manipuliše, ili se pogrešno broje“ (15). Koliko su krhki navedeni kriterijumi za ocenjivanje demokratskiosti nekog sistema, može se veoma lako pokazati već samo na jednom primeru: kada se analizira Srbija posle 2000. godine, sporo napredovanje demokratije nije uzrokovano ni jednim od navedenih proceduralnih kriterijuma, jer najveća opoziciona par-

tija SRS ne uspeva da dođe na vlast ne zato što je nedozvoljena konkurencija niti zbog osporavanja učešća na izborima, a opoziciona glasila ne samo da se ne cenzurišu, nego su veoma agresivna, i nijedni izbori nisu potvrdili da se njima manipuliše niti da se pogrešno broje glasovi. Znači, treba tražiti dublje kriterijume zašto se dešava pomenuta pojava. Ali bi se iz kriterijuma koje navodi Hantington, moglo zaključiti da je sadašnja Srbija demokratsko društvo, jer nije prekršen nijedan od navedenih spornih kriterijuma.

Ono što se dalje može izvesti kao paradoksalan zaključak, a što čine takozvani politički analitičari (tipa Antonića i sličnih), kada se uzimaju u obzir samo proceduralni principi, da je i Radikalna stranka u Srbiji demokratska jer je ušla u parlament na osnovu izbora; dok ti isti analitičari zapadaju u sličnu zamku kada tvrde da vlada DOS-a (ili Demokratske koalicije) nije demokratska jer nije ispunila obećane ciljeve (što je isključeno iz Hantingtonove definicije). A sa druge strane, na osnovu Hantingtonove definicije (koja ima dosta pristalica u Srbiji) morali bismo konstatovati da je postpetooktobarsko društvo u Srbiji demokratsko, jer se na vlast dolazi samo izborima, da nijedna partija (a ima ih stotinak) nije isključena iz izborne procedure, da svi građani imaju pravo glasa, itd. – dok mnoge analize dovede u pitanje demokratičnost novog sistema kada se uzmu u obzir ciljevi i vrednosti koji se ostvaruju u demokratskim društvima.

Ali ni sam Hantington nije u stanju da savlada protivrečnosti koje sadrži njegova „minimalna definicija“, jer priznaje da „sastavni deo demokratije jesu ograničenja moći“ (17), što se čisto na osnovu institucionalnog i proceduralnog principa ne može postići; na primer efikasna podela vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku, javlja se kao problem i u zemljama sa dugogodišnjom demokratskom tradicijom, u kojima se vlade smenjuju ne samo zbog kršenja proceduralnih principa, nego i zbog jačanja monopola moći, ili zbog korupcije, upletenosti u kriminal, zbog gušenja građanskih sloboda i drugih razloga koji govore o neispunjavanju osnovnih *ciljeva* demokratizacije društva i poštene politike.

Hantington priznaje da se i u demokratskim državama može govoriti o određenom stepenu autoritarizma i navodi kao primer državnu kontrolu medija i zabranu štampe, ulazeći i sam u sferu vrednosti, tj. poštovanja građanskih sloboda, što pokazuje da se samo na osnovu „minimalne definicije“ ne može određivati da li je i u kojoj

meri savladan autoritarizam, odnosno, stepen razlikovanja između autoritarnog i demokratskog poretka. Zato je ovom autoru bilo neophodno da napravi razliku između *demokratskih* sistema i *političkih* sistema sa demokratskim karakteristikama, priznajući nesvesno nedovoljnost ponuđene ograničene definicije demokratije, jer kako kaže, i u nekim plemenskim društvima su vođe bile birane (kao i u tradicionalnoj srpskoj zadruzi); ali s pravom dovodi u pitanje demokratski karakter antičkih društava, ne samo zbog ograničenog izbornog prava, već i zbog toga što je „odgovornost organa vlasti ... bila često ograničena“ – a pitanje o „odgovornoj vladi“ spada u takozvane racionalne, a ne proceduralne principe demokratije. Proizlazi da se pitanje o demokratskoj izvesnosti sistema ne može svesti samo na institucionalnu konstrukciju izgrađenu demokratskim procedurama, budući da to ne garantuje i demokratsko ponašanje političke elite koja je osvojila vlast a koja ne poštuje građanska prava i slobode, kao osnovne vrednosti demokratije. Ovo je tipičan primer logičke greške, koja ne priznaje princip „ono što je nužno nije i dovoljno“, ali to će i sam Hantington uvideti u svojoj analizi nastajanja i stabilizacije demokratije, te ću se na tom delu više zadržati.

Stoga da bi izbegao teškoće na koje se nailazi ako se sledi proceduralna definicija, Hantington uvodi razlikovanje između pojmova *liberalizacije* i *demokratije*: prvi podrazumeva upravo proceduralne promene, ali ne dovodi automatski do potpune demokratije, što je, takođe, posredno uvođenje i nekih drugih kriterijuma, o kojima raspravlja u svojoj analizi (koji je i najvredniji deo ove knjige, te ga treba pažljivo proučavati).

Možda je najbolja potvrda sumnje u valjanost Hantingtonove „realistične definicije“ proces demokratizacije zemalja bivšeg „realnog socijalizma“, na šta se može odnosti i rečenica ovog autora, da „nisu sve tranzicije u demokratiju nastupile tokom demokratskog talasa“ (22) – iako su poštovala demokratsku proceduru. To važi i za takozvanu demokratsku tranziciju u Srbiji od 2000–2008. godine, gde su takođe izvan proceduralnih principa nastali razlozi zašto su se „neke zemlje koje su prethodno prešle u demokratiju vratile nedemokratskoj vladavini“ (23). Hantington u definisanju demokratije ne ulazi u razloge takvog vraćanja unazad (mada će to razmatrati u daljoj analizi), jer bi teško dokazao da se to događa samo zbog nefer izbora i neuvođenja novih institucija, koje i kada se uvedu

moгу ili da ne funkcionišu, ili da preuzmu stare nasleđene mehanizme vlasti (što je upravo slučaj, na primer, u postoktobarskom Srbijanskom društvu). I sam Hantington govori o „korumpiranim demokratijama“, koje su ponovo lako zasnivale autoritarne/totalitarne sisteme početkom 20. veka, propuštajući nanovo da objasni na kojim se principima zasnivala korumpiranost, jer se na osnovu čisto proceduralnih principa ne može objasniti zašto nastaje korumpiranost u društvima koja su zasnivali demokratije, odnosno, zašto su gubila demokratski karakter i postajala korumpirana; kao ni problem zašto nastaju antidemokratski pokreti u demokratskim društvima (uzmimo kao primer buđenja neonacizma), ako se ne analiziraju postavljeni i realizovani ciljevi i demokratske vrednosti. Hantington te principe uvodi na mala vrata (iako ih u definiciju demokratije ne uključuje) kada objašnjava da i u Francuskoj i u Velikoj Britaniji, u kojima su se održale demokratske institucije, „antidemokratski pokreti su crpli snagu iz otuđenih dvadesetih i depresije tridesetih godina dvadesetog veka“ (25). A otuđenje i depresija nisu uzrokovani proceduralnim procesima, već nezadovoljstvom zbog nezadovoljenih egzistencijalnih potreba i nerešenih problema nastalih neostvarivanjem odgovarajućih ciljeva.

Ali sledeće autorovo objašnjenje pokazuje da su proceduralni principi vrlo nepouzdana u nastajanju demokratija – kada kao novi talas demokratizacije posle Drugog svetskog rata navodi savezničko uvođenje demokratskih institucija u Nemačkoj, Italiji, Austriji, Japanu i Koreji, čime su bili poništeni osnovni proceduralni propisi slobodnih izbora; a to potvrđuje naročito američko „uvođenje demokratije“ u Čileu, kada je nasilno srušen i ubijen slobodno izabrani predsednik Aljende (Allende), kojeg je zamenio postavljeni diktator Pinoče (Pinochet). Kao i svi drugi postupci spoljne, nasilne smene izabrane vlasti, u ime „uvođenja demokratije“.

Međutim, mnogo veću pažnju čitaoca privlači drugi, znatno analitičniji i utemeljeniji deo knjige, koji obiluje iscrpnim informacijama i objašnjenjima, sa mnogo većim razumevanjem kompleksnosti problema demokratizacije, nego što je autor nagovestio u svom teorijskom delu.

Posle temeljno obrazložene analize, počevši od prvog talasa demokratizacije s kraja 19. veka u Sjedinjenim Državama, do drugog talasa u Drugom svetskom ratu i trećeg talasa koji sedamdesetih

godina 20. veka „poprima osobine nezaustavljivog globalnog talasa“ (28), Hantington opisuje i usputne povratne talase ka autoritarizmu, koji počinje 1922. „Maršem na Rim“ i Musolinijevim (Mussolini) obračunom sa demokratijom, odstupajući u toj analizi od jednodimenzionalne percepcije demokratije. To se da zaključiti na osnovu sledećeg rezonovanja: „U demokratijama se mogu zloupotrebiti prava i slobode pojedinaca“ jer je „izuzetno velika korelacija između postojanja demokratije i postojanja slobode pojedinaca“; i dalje: „Izvesna mera ovog potonjeg jeste *suštinski* [kurziv moj] važan sastavni deo onog prvog“ (34). To još snažnije Hantington potvrđuje rečima: „Sloboda je osobena vrlina demokratije. Ako smo zabrinuti za slobodu kao *najvišu društvenu vrednost* [kurziv moj], trebalo bi da brinemo i za sudbinu demokratije“ (35).

Dakle, Hantington je morao da uvaži činjenicu da je „nezaustavljivi globalni talas“ uspostavljanja demokratije u svetu tesno povezan sa osnovnim demokratskim vrednostima izraženim u zahtevu za poštovanjem i garantovanjem građanskih prava i sloboda. Drugim rečima, morao je progovoriti o osnovnim vrednostima, što je u prvom delu knjige pripisivao „idealističkim“ i „utopijskim“ koncepcijama. Ali Hantington nije sasvim dosledan ovakvom rezonovanju kada piše: „Razlika između poretka i anarhije fundamentalnija je od razlike između demokratije i diktature“ (34), čime poništava prethodnu tvrdnju da je sloboda pojedinca suštinska odlika demokratije, jer poredak sam po sebi nije potvrda demokratije; ovaj protivrečni stav asocira na glavnu lozinku nacističke vlasti „red i rad“ koja je bila natpis na koncentracionim logorima u kojima je poništavano osnovno ljudsko pravo, pravo na život. A uvođenje nacističkog režima u Nemačkoj je i počelo navodnom borbom protiv anarhije, koju su zavodili crnokošuljaši.

Ali treba obratiti pažnju na interesantno pitanje koje postavlja ovaj autor, naime: „Koliko dugo svet koji je sve međuzavisniji može opstati delom kao demokratski, a delom autoritaran?“ Ali se, nažalost, na tome i zaustavlja, jer ne propituje kritički koncepciju globalizacije, niti dovodi u pitanje ulogu SAD u procesu svetske integracije (koja često potpomaže autoritarne režime iz sopstvenih interesa), kada piše: „Amerikanci imaju poseban interes za razvoj globalnog okruženja koje će pogodovati demokratiji“ (36), uprkos sve nazočnijeg trenda ka neoimperijalizmu.

Najinteresantniji deo knjige je „treći talas“ u kojem se posebno objašnjava moderni talas demokratizacije i predočava potreba za razlikovanjem pojmova demokratije i demokratizacije. U analizi karaktera određenog režima Hantington daje prednost dinamičkom pojmu „demokratizacije“, tj. promenama koje se događaju u strukturi društva i analizi faktora koji omogućavaju te procese. Ovo je posebno važno za razumevanje savremenih društava u tranziciji, koja tek izlaze iz autoritarnih poredaka i za koje je primere nije postaviti sledeća pitanja: kako je nastao prevrat iz autoritarnog režima; koji su činioci presudno na to uticali; da li početni proces demokratizacije obezbeđuje kontinuitet demokratskog razvoja; da li su nove elite vlasti sposobne da artikulišu dugoročnu strategiju demokratizacije.

Odgovori na ta pitanja pomažu nam da razumemo zašto su se u nekim društvima (naročito u zemljama bivšeg socijalizma) događali, posle prvih koraka demokratizacije, povraćaji na autoritarne sisteme i zašto su prve demokratske vlade gubile na izborima od konzervativnih snaga, koje su vukle društvo unazad. Dosta nam u traženju odgovora mogu pomoći Hantingtonove sugestije, zahvaljujući tome što je njegova analiza mnogo kompleksnija nego njegova definicija demokratije.

Autor razmatra izvesne korelacije koje se mogu utvrditi u procesu nastajanja demokratskih društava: na primer, da su bogatije zemlje imale veću sposobnost za demokratizaciju (iz čega se često izvodi zaključak da se demokratija ne može razviti u siromašnim društvima); ili da su protestantska društva pokazala veću sklonost prema demokratiji. Ali Hantington upozorava da kompleksnost procesa demokratizacije zahteva produbljeniju analizu, te upotrebljava termine „zavisne varijable“ i „nezavisne varijable“, jer kako kaže: „sve u politici ima mnogo uzroka“. Zbog toga treba ispitivati odnose između tih varijabli, budući da će promene u zavisnoj varijabli imati veće šanse ukoliko postoji „kumulativni efekat“ nezavisne varijable (na primer, bogatstva zemlje, ili liberalizacije ideologije, ili religije); i obratno, dugotrajna forma autoritarnih ili fundamentalističkih ideologija otežaće proces demokratizacije i više će uticati na povratne procese. Dakle, ne može se govoriti o jednom izolovanom uzroku (bogatstvu, protestantizmu i sl.), već o tome koliki je „kumulativni efekat“ određenih činilaca.

Dalja Hantigtonova upozorenja veoma su značajna za kompleksniju analizu tranzicije u Srbiji. On piše: „Ljudi ponekad misle da okončanje diktature vodi uspostavljanju demokratije ... dok je verovatnije da nedemokratski režimi budu zamenjeni drugim nedemokratskim nego demokratskim režimom“ (42). Ako se ovo poveže sa kumulativnim efektom nedemokratskih institucija i njihovih posledica, to se može prihvatiti kao objašnjenje onoga što se u Srbiji događa posle petooktobarskog prevrata, kada se nerealno očekivao „skok u demokratiju“.

I drugo autorovo upozorenje je relevantno za razumevanje političke situacije u Srbiji danas. Naime, Hantington piše: „[O]kolnosti koje doprinose prvobitnom uspostavljanju demokratskog režima ne moraju biti pogodne za njegovu konsolidaciju i dugoročnu stabilnost“ (isto), jer samo okončanje jednog autoritarnog režima nije dovoljno za uspostavljanje demokratskog poretka, budući da nove političke elite mogu delovati u skladu sa svojim interesima, vrednostima i ciljevima, koje je nužno analizirati da bi se utvrdio mogući raskorak između početnih interesa (rušenjem autoritarnog režima) i ciljeva kojima se nova elita rukovodi nakon toga. Dakle, najznačajnija eksplanatorna varijabla u ovom procesu je, konstatuje autor, „uverenje i delovanje političkih elita“, odnosno, „želja uma da krene dalje niz ovaj kauzalni lanac“ (42), od početnog koraka demokratizacije. A iz iskustva srbijanske tranzicije poznato nam je da se sve partije zaklinju u demokratiju, ali politička retorika i stvarna uverenja, a pogotovo delovanja, nemaju isto značenje.

Poučno je podsetiti se složenih činilaca koji doprinose demokratizaciji, zato ću navesti bar one najvažnije koje opširno i detaljno analizira Hantington (videti str.43–94). Autor skreće pažnju da nijedan pojedinačni faktor nije neophodan za razvoj demokratije u svim zemljama, već je demokratizacija u svakoj zemlji rezultat kombinacije uzroka (45). Ali ističe važnu ulogu političke veštine lidera koji osvajaju demokratiju. Međutim, mnoštvo faktora, međunarodni, društveni, ekonomski, kulturni i politički, često se sukobljavaju i mogu delovati ili u pravcu olakšanja demokratizacije, ili njenog otežavanja. To je, upravo problem koji bi trebalo mnogo ozbiljnije analizirati i u tranziciji u Srbiji: koji činioци doprinose, a koji otežavaju ili sprečavaju proces razvoja demokratije.

Nasleđe na osnovu kojeg se oblikuje „intelektualni etos“ takođe igra važnu ulogu, smatra autor. Ako to primenimo na osvajanje de-

mokratije u prvoj deceniji dvadeset prvog veka u Srbiji, mogli bismo spekulirati da je u Srbiji slabiji uticaj liberalnih teoretičara u odnosu na one koji zastupaju tradicionalna verovanja (umnogome održavnih pravoslavljem i kolektivističkim etosom) oblikovao „intelektualni etos“, koji je manje pogodan za promociju demokratskih ideja.

Značajan je odeljak u kojem Hantington objašnjava zašto dolazi do propadanja novog demokratskog sistema, ili se on naizmenično smenjuje sa autoritarnim sistemom, što takođe može da posluži za razumevanje i naše situacije. Autor piše da se to događa zato što u određenoj zemlji ne postoji društvena osnova za demokratiju, ili zato što lideri novog sistema vode takvu politiku koja izaziva depresiju, ili nekakvu kataklizmu koja može da izazove i rat (odnosno stalne sukobe koji onemogućavaju stabilizaciju novog sistema). Ali autor piše i o „*obrascu drugog pokušaja*“ u savlađivanju tendencija vraćanja na staro u cilju uspostavljanja stabilnog demokratskog sistema postepenom evolucijom (48). Pri tom, postavlja umesno pitanje: „Da li će zemlja bez demokratskog iskustva u budućnosti postati stabilna demokratija?“ (50). A u odgovoru na to pitanje mogu da posluže korisno Hantingtonove sugestije.

Sa tim su povezani i odgovori na pitanje koje su promene iz ranijeg istorijskog perioda, a koje su se završavale neuspehom u šezdesetim i sedamdesetim godinama (na primer, 1953, 1956, 1968. i 1980/81) uticale da se steknu povoljni uslovi tek posle 1989. godine. Hantington navodi sledeće odlučujuće promene: 1) široko prihvatanje demokratskih prednosti u svetu, te produblјivanje problema legitimiteta autoritarnih sistema; 2) neviđeni globalni ekonomski rast, rast životnog standarda, širenje obrazovanja, veliki rast gradske srednje klase; 3) transformaciju nacionalnih crkava koje su se suprotstavljale autoritarnim režimima i zalagale za društvene reforme („teologija oslobođenja“); 4) promene politike spolјašnjih aktera – proširenje EU; 5) „efekat pruženog primera“ novim sredstvima međunarodne komunikacije (51). Hantington vrlo iscrpno i sa velikim poznavanjem, na konkretnim primerima, potvrđuje iznete teze o glavnim uticajima opadanja snage autoritarnih sistema i jačanja demokratskih pretenzija društava.

Sasvim sumarno predstaviću tu značajnu analizu: Prvo, konstatujući da je *legitimnost* suštinski pojam za razumevanje problema sa kojima su se suočili autoritarni režimi krajem 20. veka, autor

naglašava da je bilo odsudno pitanje: „Odkud potiče 'pravo' autoritarnih lidera da vladaju i 'dužnost' naroda da im bude poslušan?“ (51). Ono što je u prošlosti služilo kao opravdanje (tradicija, religija, božansko pravo kraljeva) u doba povećane pismenosti i pokretljivosti građana to više nije važilo, već se u moderno doba služilo nacionalizmom i ideologijom kao opravdanjem, piše autor (treba, međutim, primetiti da se i nacionalizmom služilo kao ideologijom). A budući da se nacionalizam nalazi dobrim delom kao utemeljenje u narodu (kako ovo zvuči poznato!), mogla se obezbediti legitimnost autoritarnim vlastima. U većini zemalja „ljudi su počeli da prihvataju – ako ne i da primenjuju – retoriku i ideje demokratije, te je skoro nestalo eksplicitnog protivljenja demokratiji“, tj. „nijedna doktrina ne nudi se kao antidemokratska“ (52). Ali ako se druge stvari ne menjaju, legitimnost tih novih sistema opada, jer se gase obećanja i narastaju frustracije. Ovde treba primetiti kao da Hantington opisuje ono što se događa u Srbiji posle 2000. godine. Ali kao opravdanje ne može da posluži ni „negativna legitimnost“ koja se služi anti-komunizmom i antihaosom (55). Drugim rečima, legitimnost vlasti zavisi od toga koliko su zadovoljili očekivanja glasača, iako režim pokušava da sebi obezbedi „privid demokratske legitimnosti“ (61). A krajem 20. veka, zaključuje Hantington, „demokratija je počela da se smatra jedino mogućom legitimnom alternativom režima svih vrsta“ (63). Svi sistemi u tranziciji mogli bi dosta naučiti i iz Hantingtonovog objašnjenja kako deluju drugi navedeni činioci u procesu demokratizacije.

Drugo, iako Hantington smatra da „postoji opšta korelacija između nivoa *ekonomskog razvoja* i demokratije, on pokazuje studiozno/analitički na primerima raznih zemalja na koje se načine manifestuje korelacija: ili je autoritarne režime oslabilo ekonomsko opadanje ili su zemlje već ostvarile nivo ekonomskog razvoja koji je pružao povoljnu osnovu za demokratiju ili je izuzetno brz ekonomski razvoj destabilizovao autoritarne režime, odnosno, krize izazvane ekonomskom recesijom slabile su autoritarizam (63). Pri tom, visina bruto nacionalnog proizvoda je značajna eksplanatorna varijabla.

Veća je verovatnoća da će se demokratizovati bogatije zemlje, a manje siromašnije ali, kaže Hantington, između njih leži „zona političke tranzicije“, iz koje će se, najverovatnije regrutovati zemlje koje će preći u demokratiju (65). A snažni ekonomski rast

posle Drugog svetskog rata „prebacio je mnoge zemlje u zonu tranzicije“, čime se može takođe objasniti bum trećeg talasa demokratizacije. Ali Hantington ne tvrdi da je demokratizacija određena samo ekonomskim razvojem (67). On to potvrđuje na primerima zemalja „sovjetskog bloka“, od kojih su sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka godina jedne bile u bogatoj ekonomskoj zoni ali nisu bile demokratske, jer je tu bila presudna politika spoljašnje sile, koja je odlagala njihov prelaz na demokratiju. Dakle, u zemljama u kojima je politika gospodarila nad ekonomijom, nisu postojali preduslovi za osvajanje demokratije. Budući da uz ekonomski razvoj raste i nivo obrazovanja društva, uz učešće u svetskoj ekonomiji društvo se otvaralo za uticaj demokratskih ideja (70).

A da samo bogatstvo društva nije delujuć faktor demokratizacije, Hantington dokazuje na primerima ekonomskog razvoja zemalja sa velikom socijalnom diferencijacijom između malobrojne oligarhije i velike siromašne većine; tj. okruženje nejednakosti, bez obzira na bogatstvo zemlje, nije pogodno za demokratski razvoj. A uz ekonomske činioce važnu ulogu igra razvijena srednja klasa, mada autor napominje da srednja klasa ne mora biti uvek korisna za demokratiju (navodi primere zemalja u Latinskoj Americi u kojima je srednja klasa podržavala vojne udare). Hantington takođe povezuje brzi rast sa izazivanjem promena u društvenim strukturama, verovanjima i kulturi. A to je autoritarne lidere suočavalo sa izazovima, ali ih sam rast nije nužno usmeravao u pravcu uvođenja demokratije (76).

Treće, veoma je interesantna analiza značajnog uticaja *religijskih promena* u otvaranju prostora za razvoj demokratije, što je ili manje poznato, ili je pod uticajem naglašenog modernog ekonomizma ignorisano. Autor to iscrpno ilustruje, navodeći da se od 58 zemalja u kojima preovlađuju druge (nehrišćanske) religije samo u njih sedam razvile demokratije. Ali se, ipak, može diskutovati o početnoj tezi da „postoji jaka korelacija između zapadnog hrišćanstva i demokratije“ (77) i to iz dva razloga: prvo, nije celokupno zapadno hrišćanstvo stvaralo podlogu za demokratiju, jer su neki oblici katoličanstva bili simboli autoritarizma; i drugo, i sam autor pokazuje da su se tek sa važnim promenama u religiji stvorili snažni podsticaji otporu autoritarizma. On ističe da je demokratija naročito retka među državama u kojima preovlađuje islam, budizam ili kon-

fučijanizam, međutim, i tu se treba zamisliti u zavisnosti od toga kako se definiše demokratija (a čini se, da se u ovom pogledu autor vraća na svoju usku proceduralnu definiciju).

Dokazujući tezu o prednostima zapadnog hrišćanstva Hantington naglašava da ono „stavlja naglasak na dostojanstvo pojedinca i odvojenost crkve od države“, kao i ulogu protestantskih i katoličkih verodostojnika u otporu protiv represivnih država (mislim da je i ovo uopštavanje takođe problematično, jer naglasak mnogih hrišćanskih crkava na pokornosti i to crkvi kao instituciji nije prednost za podsticanje demokratije). Treba prokomentarisati i sledeće mesto: „Hrišćanstvo sa svojim porukama o ličnom spasenju i pojedinačnoj sudbini, nudilo je sigurniju utehu u vremenu konfuzije i promena“ (78). Upravo upotrebljeni termini „spasenje“, „sudbina“, „uteha“ mogu više odvrćati od napora za uvođenje demokratije i pacifikovati građane, obraćajući ih da traže utehu za zemaljska zla u onostranom svetu i carstvu božjem. Stoga, dubiozna je i tvrdnja da je „konfučijanski autoritarizam i budističku pasivnost zamenio hrišćanski aktivizam“ (isto), što može da važi samo za nove religije. Ali ima istine u tvrdnji da su u sukobu sa vladom crkve predstavljale (u nekim slučajevima) „osnovu za delovanje u smeru ljudskih prava i pravde i javni prostor gde su se mogla izložiti disidentska mišljenja i uverenja“ (79) – što je bio slučaj u Poljskoj osamdesetih godina, kada je crkva omogućila delovanje snažnog oslobodilačkog pokreta Solidarnost.

Prethodne teze Hantington donekle koriguje, kada piše da su „protestantizam i demokratija istorijski bili međusobno povezani“ (pozivajući se na Vebera (Weber)), dok je „katoličanstvo bilo povezano s odsustvom demokratije, ili sa ograničenim i zaksnelim demokratskim razvojem“ (pozivajući se na Lipseta (Lipset)), ističući autoritarnost katoličke crkve. Ali napominje da se situacija menja polovinom 20. veka kada katoličke zemlje ostvaruju više stope ekonomskog rasta od protestantskih zemalja, a zatim, da su se od šezdesetih godina desile važne promene u samoj crkvi, koja postaje „institucija u opoziciji prema diktatorskim režimima“, lišavajući ih religijske legitimnosti (navodi primere Brazila, Čilea, Filipina, Poljske). Hantington smatra da je to „repozicioniranje katoličke crkve“ nasuprot podršci statusu *quo*“, snažno uticalo na prihvatanje promena (81); a Drugi vatikanski koncil „naglasio je legitimnost

društvenih promena i potrebu za njima“. Nova generacija sveštenika imala je „veću svest o društvenim nepravdama i kontakt sa radničkom klasom“ (82); stvarale su se narodne crkvene zajednice (u Brazilu), sveštenici su inicirali masovni omladinski pokret (u Argentini), razvijala se „hrišćanska levica“ (na Filipinima), došlo je do „građanske politizacije crkve“ (u Poljskoj i Čileu). „Socijalistički ili ‘crveni’ pravac“ manifestovao se u „teologiji oslobođenja“, kaže autor. Dolazi i do raskida crkve sa državom (na Filipinima, u Argentini, u Gvatemali, u El Salvadoru, u Čileu), gde crkva postaje „središte moralnog suprotstavljanja režimu“ (85). Ali on dodaje i to, da je u Španiji crkva pomogla Franku (Franco) da pobedi građanski otpor. Autor naročito naglašava značajnu ulogu pape Jovana Pavla Drugog (Ioannes Paulus PP. II), koji je u svojoj prvoj enciklici 1979. godine „identifikovao crkvu kao ‘čuvara’ slobode“ (87). On citira papinu izjavu: „Ja ne propovedam demokratiju, ja propovedam jevandjelje. Razume se u poruku jevandjelja spadaju svi problemi s ljudskim pravima, a ako demokratija podrazumeva ljudska prava, onda i ona spada u poruku crkve“ (88).

Međutim, mora se konstatovati da je Srpska pravoslavna crkva ostala daleko iza značajnijih promena koje bi mogle podsticati razvoj demokratske tranzicije; šta više, moglo bi se reći, ona jača svoju autoritarnost i ne samo da se nije odvojila od države nego je postala paradržava, ne samo da se nije približila onima koji pate od nedaća i siromaštva nego je proširila svoje prohteve za bogatstvom i luksuzom; drugim rečima, veoma mnogo doprinosi danas vraćanju Srbije unazad u odnosu na početne korake demokratizacije.

Četvrto, Hantington analizira i nove politike spoljašnjih aktera kao činioce osvajanja demokratije, tvrdeći da su inostrani uticaji u Evropi u prvoj polovini 19. veka bili u osnovi antidemokratski, dok su krajem osamdesetih godina 20. veka spoljašnji akteri značajno pomogli trećem talasu demokratizacije i to Vatikan, Evropska zajednica, SAD i Sovjetski savez: „Rim je delegitimisao autoritarne režime u katoličkim zemljama; Brisel je pružao podsticaje za demokratizaciju u južnoj i istočnoj Evropi; Vašington je podržavao demokratizaciju u Latinskoj Americi i u Aziji; Moskva je uklonila najvažniju prepreku demokratizaciji u istočnoj Evropi“ (90). Autor naglašava značaj stvaranja Evropske zajednice u procesu demokratizacije evropskih zemalja, jer da bi postale članice morale su biti

demokratske. U godini 1989. utemeljena je „Konferencija o ljudskoj dimenziji“ kojom se podržava vladavina zakona, demokratija, politički pluralizam, pravo na osnivanje političkih stranaka, kao i slobodni i poštenu izbore“ (93). U tom kontekstu autor ističe najvažniju ulogu, pored pape Jovana Pavla Drugog, Mihaila Gorbačova, Džimija Kartera i Ronalda Regana (?) (Gorbachev, Jimmy Carter, Reagan), kao najvažnije „transnacionalne promotere demokratskih promena na kraju dvadesetog veka“ (1003).

Peto, prema Hantingtonu značajan je i „učinak pokazanog primera“ (efekat domina. ili „obrazac zaraze“), koji pokazuje kako se može izvršiti promena i ističe krilaticu „moć je u ljudima“, što je zahvaljujući razvoju modernih komunikacija stvaralo predstavu o „svetskoj demokratskoj revoluciji“; pri tom, dajući značaj borbi Solidarnosti u Poljskoj (105). Ističe i primer španske demokratizacije koja je imala veliki uticaj u Latinskoj Americi. Rezonovalo se na sledeći način: ako su, na primer, na Filipinima ostvarili uspeh, možda ćemo uspeli i mi, jer su „svi iz iskustva svojih suseda znali da se to može ostvariti“ (107). Počelo se verovati da se „više ne može pobeći od demokratije“. Zašto se Srbija nije povelala za iskustvima svojih suseda u procesu demokratske tranzicije, koji su se, čini se, uspešnije suočavali sa teškoćama prelaza iz autoritarnih režima na demokratizaciju, iako su imali manje početnih uslova od bivše Jugoslavije; međutim, treba uzeti u obzir činjenicu da su devedesete godine u vreme međuetničkih ratova poništile prednosti bivše Jugoslavije i da su ti ratovi ostavili duboke tragove i izazvali nove sukobe, kojih nije bilo u drugim zemljama istočne Evrope.

Dakle, Hantington, sažimajući svoju analizu procesa demokratizacije u svetu, konstatuje da je presudnu ulogu odigralo „opšte odsustvo ideološke zasnovane legitimnosti autoritarnih režima i nastajanje podela unutar vladajućih koalicija u autoritarnim režimima“, zatim, budući da „demokratske režime ne stvaraju trendovi nego ljudi“, morali su „u akciju stupiti politički lideri i javnost“, odnosno sposobni i motivisani politički lideri, ali oni nisu mogli samo svojom voljom stvoriti demokratiju tamo gde za nju nisu postojali početni preduslovi, koji su napred analizirani (109–110). Pri tom, Hantington ukazuje na to da je njegova analiza pomerena sa uzroka na procese i raznolikost puteva demokratizacije u svetu, naročito u I, II i III talasu.

Sljedeće značajno pitanje, koje Huntington razmatra je problem u kakvoj je vezi priroda autoritarnog režima sa prirodom tranzicionog procesa? U komunističkim zemljama, piše autor, „odvajanje partije od države predstavljao je najveći izazov u procesu demokratizacije“; zatim činjenica da je u zemljama „sovjetskog bloka“ komunističku ideologiju i vlast nametnuo Sovjetski savez, te ta ideologija nije suštinski određivala identitet tih država i u njima je istaknut nacionalizam kao temelj države (118–119). Iz tih razloga, konstatuje Huntington, „tranzicija iz jednopartijskog sistema u demokratiju verovatno će biti teža nego tranzicija iz vojnog režima u demokratiju“ (iza toga sledi takođe iscrpna analiza oba tipa autoritarnih režima i njihov hod ka demokratiji). A zatim ističe uputstva za reformisanje autoritarnih sistema, navodeći sledeće: 1) obezbediti političku bazu što bržim postavljanjem pristalica demokratizacije na najvažnije položaje u vladi, stranci i vojsci; 2) uvoditi promene u postojeće strukture nedemokratskog režima, umirujući protivnike simboličnim ustupcima; 3) postepeno menjati bazu koja podržava vladu, da bi manje zavisili od grupa u vladi koji se protive promenama, podržavajući pristalice u opozicionim grupama koje podržavaju demokratiju; 4) budući da će protivnici promena preduzeti neku ekstremnu akciju, potrebno je nemilosrdno se obračunati sa njima i izolovati ih; 5) preuzeti i zadržati inicijativu u procesu demokratskih promena i ne podleći pritiscima ekstremnijih radikalnih opozicionih grupa; 6) ne očekivati da promene budu opsežne (u smislu demokratske utopije); 7) podsticati razvoj odgovorne, umerene opozicione stranke, koju će prihvatiti najvažnije društvene grupe kao delotvornu alternativu vlasti, a koja neće predstavljati pretnju; 8) stvarati osećanje da je proces demokratizacije neizbežan, da bi bio prihvaćen kao nužan i prirođan tok (141), inače dolazi do opasnosti zamenjivanja demokratskog procesa autoritarizmom. Ovo kao da je pisano za tranzicione demokratske vlade u Srbiji, gde su sva navedena uputstva potpuno relevantna.

Ali je vrlo značajno i upozorenje da će podrška starim autoritarnim režimima biti izvedena „u tajnosti“, jer zbog njihovog represivnog karaktera grupe koje se protive demokratskim promenama neće se zalagati eksplicitno za autoritarizam, a iz iskustva srpske tranzicije znamo da sve stranke navlače demokratske maske, navodno boreći se protiv nedemokratske vladajućih garnitura. I

navodno sve stranke se zalažu za poštovanje „demokratske procedure“, da bi time stekle ili povratile svoju izgubljenu legitimnost (zar u Srbiji izvesni nadobudni politički analitičari ne tvrde uporno da je i SRS demokratska stranka, pozivajući se, skoro isključivo, na značajan broj glasova dobijenih na izborima). Ali i sledeće upozorenje može se lako primeniti na naše iskustvo, naime, brzo urušavanje autoritarnog režima (5. oktobar kao simbol kraja autoritarnog režima) izaziva sukobe među nekadašnjim opozicionim strankama oko toga ko će vršiti vlast i kakvu vrstu režima treba uspostaviti (setimo se opstrukcija Vojislava Koštunice u DOS-u).

A posle rušenja autoritarnog režima potrebno je, kaže autor, da lideri na obema stranama prihvate jezik pregovora (između vladajuće elite i opozicije, navodeći primer „španskog puta ka demokratizaciji“) (153). A pritom, primećuje autor, postizanje sporazuma često izaziva napade drugih članova vlade, koji kritikuju pregovarače za popustljivost (i to nam je poznato), budući da često vladajuća grupa ne priznaje legitimnost opozicije. Naravno, upozorava Hantington, treba obezbediti koncepciju pregovora da bi se obezbedilo poverenje svih prestavnika vlasti, odnosno, da bi bilo jasno zašto određeni pregovori idu u prilog stabilizaciji uspostavljanja novog sistema. Na sledećim stranama (sve do 202) priložena je konkretna potvrda u opširnoj analizi procesa demokratizacije u svetu.

U petom poglavlju Hantington piše o tokovima i trajanjima konsolidacije demokratskih sistema (sa posebnim osvrtom na odnos prema zločinima autoritarnog režima), o reformisanju vojske da bi se sprečile vojne pobune, o razvijanju demokratske političke kulture, o institucionalizovanom demokratskom ponašanju. I ovom prilikom izložena je opširna/iscrpna analiza, iz koje ću navesti samo osnovne zaključke. Iako je knjiga štampana početkom devedesetih godina, mnoga razmišljanja o tome šta će se događati dalje u procesu demokratizacije relevantna su, naročito za zemlje u tranziciji. To se odnosi, posebno, na pitanje: da li se demokratski sistemi učvršćuju ili narušavaju, odnosno koje će se zemlje, možda, vratiti nekom obliku autoritarizma. Da bi odgovorio na to pitanje autor ispituje dva problema sa kojim se suočavaju nove demokratije: korake u razvoju demokratskih političkih institucija i demokratske političke kulture i činioce koji mogu ozbiljno uticati na verovatnoću demokratske konsolidacije (203). U tom cilju on analizira: uspostavljanje

novog ustavnog i izbornog sistema, uklanjanje službenika naklonjenih autoritarizmu koji se zamenjuju onima koji su skloni demokratiji, ukidanje ili modifikovanje starih zakona kao i autoritarnih agencija (tajna policija, jednopartijski sistem i sl.), umanjivanje vojnog uplitanja u politiku. Hantington tome dodaje i sledeće *kontekstualne probleme*: sukobi zajednica, regionalni antagonizmi, siromaštvo, društvenoekonomska nejednakost, inflacija, spoljni dug, niska stopa ekonomskog rasta; kojima priključuje i *sistemske probleme* koji potiču od funkcionisanja demokratskog sistema (204). Već navedeno pokazuje Hantingtonovo odstupanje od takozvane minimalne definicije demokratije, pogotovo ako se tome doda „podložnost demagogiji, dominacija nedodirljivih ekonomskih interesa“, naglasivši da od tih problema nisu bile imune ni davnašnje demokratije.

Kada je reč o problemu, veoma aktuelnom u postoktobarskoj Srbiji, Hantington piše da su se novi demokratski režimi „morali odlučiti šta će činiti sa simbolima, doktrinama, zakonima, državnim službenicima i liderima autoritarnog sistema“, jer se „jedan opšte prisutan problem ticao zločina koje su počinili ljudi na položajima u prethodnom režimu“ (ali je ovde pojam „zločina“ shvaćen šire nego što je prihvaćeno u našem poimanju „ratnih zločina“). Autor postavlja pitanje: „Kako da demokratska vlada odgovori na optužbe za teške povrede ljudskih prava koje su počinili službenici autoritarnog režima? Da li im je trebalo suditi i kažnjavati ih, ili im opraštati i zločine prepustiti zaboravu?“ (205). U analizi on pokazuje kako su postupale nove demokratske vlade u drugim zemljama, ali je ovde interesantno zadržati se na našem primeru, koji veoma dobro pokazuje da je neodlučno rešavanje tih problema (ili svođenje zločina autoritarnog režima samo na „ratne zločine“) jedan od osnovnih razloga nastalih teškoća u konsolidaciji novouvedene demokratske države. Kao da pred sobom ima slučaj postoktobarske Srbije, Hantington napominje da je „Službenicima autoritarnih režima suđeno ne zato što su ubili ustavnu demokratiju, nego što su ubijali ljude“ (a u Srbiji čak i poslednje nedosledno, jer do danas nisu sankcionisani naredbodavci političkih ubistava). Koje argumente navodi autor u prilog potrebi suđenja predstavnicima autoritarnih režima: 1) „To zahtevaju istinitost i pravедnost i moralna obaveza prema žrtvama i njihovim porodicama“; 2) to je neophodno da bi se agenti službi bezbednosti odvratili od kršenja ljudskih prava; 3) neophodno

je suđenje da bi se utvrdila prevlast demokratskih vrednosti i normi i da bi se podstaklo poverenje naroda u njih; 4) potrebno je identifikovati počinioc zločina, jer je „načelo odgovornosti od suštinske važnosti za demokratiju“ (207). Ali Hantington upozorava da treba imati u vidu i kontraargumente, kao, na primer: demokratija se mora zasnovati na pomirenju, jer proces demokratizacije zahteva dogovor među grupama da neće biti odmazde za zločine iz prošlosti; „opšta amnestija za sve obezbediće snažnije osnove za demokratiju“; „svi smo se bili navikli na autoritarni režim i prihvatili ga kao nešto nepromenljivo, čime smo pomogli njegovo održavanje“ (navodeći reči Vaclava Havela (Vaclav Havel)). Drugim rečima, za nove demokratije nastale posle rušenja autoritarnih i totalitarnih režima, važno je doneti pravu/odgovarajuću odluku kako u ovom slučaju postupati, što je primer sadašnje krize demokratske tranzicije u Srbiji veoma dobro potvrdio, pružajući šansu strankama bivšeg režima da osvoje značajnu političku moć zbog neodlučnosti da se sprovede zakon o lustraciji, ali i kolebljivosti u pogledu kažnjavanja ne samo ratnih nego i drugih zločina službenika autoritarnog režima. Zaključak Hantingtona glasi: „Može se izneti da zbog toga demokratski režimi koji su ih nasledivali nisu predstavljali istinske demokratije, jer nisu imali moć da privedu pravdi one koji su u autoritarnim režimima počinili zločine“ (209). Pri tom se ističe da će odluka o tome umnogome zavisići od podrške javnosti da se zločinci sankcionišu (kada je reč o Srbiji očigledno je da je takva podrška javnosti izostala). Zaključak autora, donet na osnovu iscrpne analize je ubedljiv: „Pravda je predstavljala posledicu političke moći“ (221).

Sledeći problem koji nove demokratske vlade moraju da reše jeste zahtev za kompromisima između politički jakih grupa o tome „šta će vlada moći a šta neće moći da čini“, od čega zavisi koje će korake preduzimati i kako će se oni procenjivati u smislu daljeg toka demokratizacije. A pored zahteva za pravdom, javlja se i zahtev za istinom, dodaje autor, ukazujući na važnost otvaranja arhiva/dosijea, što je u nekim istočnoevropskim zemljama izostalo posle 1989. iz straha od istine i o novim upravljačima. Isto se pitanje postavlja i u Srbiji, otkrivanje razloga zašto se i dalje skrivaju postojeći (još neuništeni) dosijei od javnosti. Hantington smatra da je „sa nekih tačaka gledišta, istina kao i pravda, predstavljala pretnju demokratiji“ (223).

Kada je reč o konstitualnim problemima, autor razmišlja o tome, da li će nove demokratije uspeti da ih reše, odnosno, da li u suočavanju sa teškim problemima proizlazi da je budućnost novih demokratija sumorna? Poznato nam je iz iskustva istraživanja u Srbiji, da neresavanje konstitualnih problema podstiču javljanje razočaranja u demokratiju i opet, kao da Hantington opisuje događaje u Srbiji posle 2000. godine, kada piše: „Propast autoritarizma izazivao je oduševljenje i euforiju ... a neuspesi novih demokratskih vlada da reše endemske probleme u društvu izazivali su ravnodušnost, frustraciju i gubitak iluzija“ (245). Ali da to nije jedinstven slučaj u Srbiji posle uvođenja demokratske tranzicije pokazuje autor na sličnim primerima u Španiji, Portugalu, Argentini, Urugvaju, Brazilu, Peruu, Turskoj, Pakistanu, na Filipinima i u većini istočnoevropskih zemalja, kao i u Latinskoj Americi u kojoj je takođe početno oduševljenje osvajanjem demokratije zamenjeno frustracijom zbog razočaranja u početne rezultate, govoreći o „posttotalitarnoj depresiji“. A jedna od reakcija na takvo osećanje bila je „nostalgija za autoritarnim“, što se takođe potvrdilo u našim, ali i međunarodnim istraživanjima u istočnoevropskim zemljama, u kojima se nostalgično govorilo o socijalizmu, a u Srbiji o Titovom režimu. Dakle, zaključuje Hantington: „Žilavost problema i razočaranje javnosti predstavljali su opšte karakteristike novih demokratija“.

On posvećuje veliku pažnju pitanjima o razvoju demokratske političke kulture, od koje zavisi u velikoj meri legitimnost novih demokratskih sistema, jer bez legitimnosti ti sistemi ne mogu da postanu efikasni, ali i obrnuto, bez efikasnosti ne mogu zadobiti legitimnost; i ovde se ponovo vraća na proceduralnu legitimnost kao najvažniju, ali u daljem tekstu to nadopunjuje, citirajući E. Cimermana koji ističe važnu sposobnost lidera grupa da se okupljaju, da formiraju nove koalicije i da se dogovaraju o upravljanju ekonomijom; tj. da stabilnost demokratskih sistem zavisi, u prvom redu, od sposobnosti glavnih političkih elita: stranačkih lidera, vojnih lidera i poslovnih lidera da zajednički rešavaju probleme sa kojima se njihovo društvo suočava (248). A zatim da to zavisi od sposobnosti javnosti da razlikuje *režim* od *vlade*, tj. lidera na vlasti, a to znači da se shvati da nema alternative demokratiji, uprkos nesposobnosti vlada da rešavaju akutne probleme. Hantington pokazuje da je to razlikovanje između podrške demokratiji i podrške vladama koje su

na vlast došle demokratskim izborima bilo prisutno u zemljama koje su sedamdesetih–osamdesetih godina prošlog veka osvajali demokratiju, te konstatuje da je to važan problem u konsolidaciji demokratije, jer se ne identifikuje razočaranje u lidere sa odbacivanjem demokratije, kada se ljudi uvere da demokratija predstavlja rešenje za problem tiranije, ali ne obavezno i za sve druge probleme. Hantington u analizi pokazuje da i pored velikog nezadovoljstva upravljanjem demokratijom, ni u jednoj zemlji u trećem talasu demokratizacije nije se javio „masovni politički pokret koji bi doveo u pitanje legitimnost novog demokratskog režima“ (252).

Ali naglašava važnost *promene generacija* kao činilac porasta široke podrške javnosti demokratiji (što je bilo naročito uočljivo u Nemačkoj i Japanu, gde je ta podrška bila usporena posle Drugog svetskog rata).

Kada je reč o institucionalizovanju demokratskog političkog ponašanja Hantington pokazuje da se razočaranje koje je raslo u novim demokratijama manifestovalo, pre svega, u osećanju rezignacije i povlačenja iz politike, zatim, u opadanju izborne izlaznosti koja je na početku bila visoka, u prihvatanju populističke politike protiv establišmenta, što je predstavljalo, kaže autor, klasičnu reakciju na neuspeh demokratske politike. Ali sugerise da se mora rezonovati na sledeći način: „Kad nešto pođe naopako, promenite vlast a ne režim“.(255), a to znači da se javnost uveri u odsustvo autoritarnih alternativa, što je uslovljavalo i potvrđivalo demokratsko ponašanje građana; ali se može desiti da javnost zaključi da su demokratske opcije iscrpljene, što će dati snažan podsticaj novim demokratskim liderima da stvore nove autoritarne alternative. Važna je i napomena, da je mali broj zemalja u 20. veku stvorio stabilne demokratije iz prvog pokušaja, a uspešnost toga zavisila je od postojanja nekog prethodnog demokratskog iskustva, ali i od spoljnog demokratskog okruženja (navodi primersa stvaranjem EU i ulazak zemalja u tu zajednicu kao pogodnost za konsolidaciju demokratije).

Interesantno je, i za nas poučno, stanovište da bi neuspešni prethodni autoritarni režim i reakcija elite i javnosti na njegove posledice mogla predstavljati snagu za pospešivanje demokratske konsolidacije. Vrlo je umesno pitanje: zašto je to ostalo neiskorišćeno u srbijanskoj demokratskoj tranziciji (gde se ističe, a i to nedovoljno, samo problem ratnih zločina, a prelazi preko svih drugih katastrofal-

nih učinaka bivšeg režima)? A sledeće pitanje kao da je postavljeno nama: da li je za demokratiju bolje da postoje mnogobrojne partije – jer je naše iskustvo pokazalo da to usporava proces konsolidacije demokratije i, najzad, nova koaliciona vlada je odlučila da izmeni zakon o osnivanju političkih stranaka, kojim bi znatno ograničila broj od nekoliko stotina fiktivno postojećih partija, koje predstavljaju veliku smetnju za profilisanje partijskih programa i politike.

Poslenje šesto poglavlje raspravlja o perspektivama demokratije: da li će nastati okolnosti pod kojima bi došlo do trećeg povratnog talasa i koje prepreke i dalje stoje pred zemljama koje se nisu još demokratizovale? U tom delu knjige Hantington se bavi politikom i problemima Evropske unije, koja je suočena sa dva problema: da li da prioritet da širenju članstva ili „produbljivanju“ postojećeg zajedništva jačanjem ekonomskog i političkog jedinstva? Sudeći prema sadašnjoj situaciji u EU, čini se da je ona mnogo više radila na širenju zajednice nego na učvršćivanju političkog jedinstva, što potvrđuje sve češće neslaganje oko temeljnih pitanja razvoja demokratskih procesa, ukazujući na mogućnost odvajanja nekih zemalja (što se nagoveštava u Velikoj Britaniji, ili u Irskoj), a sve češće navođeni razlozi nezadovoljstva ukazuju na birokratizaciju upravljanja u EU i sklonosti ka autoritarizmu, naročito u odnosu na zemlje koje tek treba da postanu članice.

Međutim, u ocenama uloge Sovjetskog saveza i Amerike u podsticanju demokratskih procesa, Hantington je na liniji koja je važila sedamdesetih godina (sa izuzetkom priznavanja značajne uloge Gorbačova), ali u izvesnoj meri korigujući stav sa početnih strana knjige kada je reč o promociji demokratije od strane SAD, kada piše da „promovisanje demokratije nije uvek predstavljalo vrhunski prioritet američke spoljne politike“, dodajući da „američka volja da promoviše demokratiju možda će se održati a možda i ne“. (270–271). Ipak, on smatra da su „glasine o opadanju Amerike krajem osamdesetih godina dvadesetog veka često bile preterane“, iako priznaje da se „sposobnost Sjedinjenih Država da promovišu demokratiju u izvesnoj meri istrošila“ (ali zato što je to već učinila tamo gde je to bilo moguće učiniti). Zanimljivo bi bilo doznati šta sada o tome misli Samjuel Hantington, kada je toliko narastao broj kritičara, koji upozoravaju da se osetno gasi broj zemalja i građana koji i dalje veruju u „Američki san“ o savršenoj demokratiji, koja ih sve manje nadahnju-

je svojim primerom. A prema Hantingtonovm mišljenju, ako se širom sveta stekne uverenje o SAD kao o sili u opadanju, „neuspeh Sjedinjenih država neminovno će biti shvaćen kao neuspeh demokratije“ (273). Međutim, razotkrivanje stvarne politike SAD-a u poslednjih osam godina, a naročito posle 11 septembra 2001. kada je proglašena „borba protiv terorizma“ iskorišćena za uvođenje ogoljenih autoritarnih metoda i represije, i kada je sve očigledniji odsudni američki uticaj na podrešku „divljem kapitalizmu“ i modelu globalizacije neoliberalne provenijencije, podstiče težnju društava i pojedinaca da se suprotstave američkoj dominaciji i da traže nove modele/alternative kapitalizmu i globalizaciji, što se događa u nekim evropskim zemljama, ali i u masovnim „alterglobalističkim pokretima“. Prema tome, zaključak može biti suprotan od onoga koji sugerise Hantington, odnosno, možda će opadanje moći Amerike osloboditi prostor za alternativne modele demokratskih tranzicija, budući da su izvesni pokušaji uvođenja postojećeg modela već pokazali nezadovoljavajuće efekte (kao što je pokazao Štiglic u analizi istočnoevropskih puteva demokratizacije). Mislim da je takođe dubiozna Hantingtonova vera u mogućnost da MMF i Svetska banka budu značajni promoteri demokratizacije, što je krajem dvadesetog i početkom dvadesetprvog veka pokazalo suprotne rezultate.

Ali je racionalno upozorenje da „kako blede sećanja na autoritarne neusphe, tako će verovatno rasti nezadovoljstvo demokratskim neuspesima“ (278), što se u istraživanjima u Srbiji potvrdilo, jer je zaborav nedavne prošlosti i posledica autoritarnog režima Slobodana Miloševića jedan od razloga ispoljavanja većeg nezadovoljstva politikom posle 2000. godine. Isto tako i predviđanje o mogućem širenju „autoritarnog nacionalizma“ u istočnoj Evropi, a posebno u Srbiji tokom devedesetih godina, kao i „religijskog fundamentalizma“, predstavljaju realnu opasnost za sprečavanje kontinuiteta i stabilizacije novih demokratija. Nije bez značaja ni upozorenje da se može razviti „oligarhijski autoritarizam...kao reakcija na tendencije ka izjednačavanju“ (279), koji poništava početne procese demokratizacije, što se može uočiti u ovom periodu tranzicije u Srbiji, gde se u analizama konstatuje spajanje političke i ekonomske oligarhije putem legalizacije nelegalno stečenog bogatstva. Istovremeno, populistička doktrina se koristi u objašnjenju da je rast bogatstva zemlje (ne pitajući se kako je stečeno) preduslov

uspeha demokratizacije. Da postoje „slabosti stvarne posvećenosti demokratskim vrednostima među političkim liderima „čija se posvećenost demokratiji stavlja na probu kada dođu na vlast“ (282) potvrđuje se u političkoj praksi srbijanske tranzicije što pokazuju sve postoktobarske analize, budući da je pitanje promocije novih demokratskih vrednosti skoro potpuno skrajnuto uprkos osmogodišnjoj vlasti stranaka demokratske opcije.

Na kraju Hantington posvećuje pažnju i pitanju procesa demokratizacije na Balkanu, ukazujući na probleme koji proističu iz slabijeg uticaja zapadne kulture, budući da su te zemlje bile u dužoj istoriji pod uticajem Ruskog carstva i Otomanske imperije, te u te oblasti nisu prodrle pojave: feudalizma, renesanse, reformacije, prosvetiteljstva, liberalizma, a u religiji su preovladali pravoslavlje i islam, usled čega i dalje postoji snažan uticaj tradicionalne kulture, koja otežava prelaz iz autoritarizma u demokratiju. Ovo, naravno, nije novo otkriće, ali se često zaboravlja u analizi posledica nasleđa i njihovog uticaja na teško probijanje ka modernom društvu kao bazi demokratskih poredaka.

Uputno je citirati poslednje dve rečenice iz ove knjige: „Da bi demokratije nastajale, buduće političke elite moraće u najmanju ruku da veruju u to da demokratija za njihova društva i njih same predstavlja najmenje loš oblik vladavine. Takođe će morati da poseduju veštinu da tranziciju u demokratiju izvedu uprkos radikalima i protivnicima promena, kojih će svakako biti i koji će uporno pokušavati da podriju njihove napore“. (299). Ali, treba dodati kada je u pitanju demokratska tranzicija u Srbiji, demokratski lideri će morati mnogo ozbiljnije da se pozabave i pitanjem koji će model demokratske tranzicije artikulirati i promovirati i da li je neoliberalna koncepcija tranzicije jedina alternativa.¹

¹ Da su mnogi stavovi izneti u ovoj knjizi veoma relevantni i za demokratski proces u postoktobarskoj Srbiji potvrdu mogu pružiti tri istraživanja u okviru projekta „Politika i svakodnevn život“, 2001, 2005. i 2006. Videti i Z. Golubović, *Kuda ide postoktobarska Srbija*, 2006. Službeni glasnik, Beograd.